

A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről*

1. A 11. századból főként másolatban, nem ritkán hamis másolatban maradtak fenn az okleveleink. Ebből a korszakból eredeti formában mindösszesen négy hiteles oklevelet ismerünk. A Tihanyi alapítólevelet 1055-ből (DHA. 1: 144–152, SZENTGYÖRGYI 2010: 21–41), a pannonhalmi apátság javainak (birtokainak, szolgálónépeinek, könyveinek és kincseinek) Szent László-kori összeírását (DHA. 1: 295–301), illetőleg két magánoklevelet ugyancsak Szent László idejéből: Gu-den herceg adományát a veszprémi székesegyház (DHA. 1: 225–226), valamint Dávid herceget a tihanyi apátság részére (DHA. 1: 264–265).

E korai időszak forrásadottságaihoz igazodva az utóbbi években a nyelvészek a nem hiteles és a nem eredetiben fennmaradt oklevelek iránt is fokozottabb érdeklődést mutatnak. Az okleveles forrásaink magyar nyelvű elemeit közreadó szótárak eddig sem hagyták ugyan figyelmen kívül ezeket a latin nyelvű szövegeket, illetőleg egy-egy téma kapcsán is helyet kaptak a nyelvészeti kutatásokban, monografikus feldolgozásukra azonban a legutóbbi évekig nem került sor, pedig „túlzás nélkül állíthatjuk, hogy e korai időszak minden egyes nyelvemléke önálló monografikus igényű feltárást követelne meg: az eredeti, hiteles források éppúgy, mint a valamilyen szempontból kétes hitelű oklevelek” (TÓTH V. 2015: 167). Ezek a monografikus feldolgozások nemcsak az etimológiai kutatások szemszögéből rendkívül fontosak, hanem kétségtelenül befolyással lesznek az utóbbi években háttérbe szorult hang- és helyesírás-történet eredményeire is (vö. HOFFMANN 2014: 216).

E nyelvemlékcsoportot érintően az utóbbi években némileg megélnékülni látszanak a kutatások. HOFFMANN ISTVÁN a többszörös átíratban fennmaradt 1009-es Pécsi alapítólevelre helynévtörténeti forrásként tekintve annak dél-dúnántúli helyneveit fogta vallatóra (2010), legutóbb pedig PÓCZOS RITA elemezte a püspökség alapítólevelének szórványait (2015). A 11. századi oklevelek közül én magam az utólagos betoldásokat tartalmazó — ekképpen a hamis iratokkal és az átíratokkal is rokon természetű — interpolált Garamszentbenedeki alapítólevelet vizsgáltam, és dolgoztam fel ezt a problematikát szélesebb megközelítést alkalmazva önálló monográfiában (2015). A bizonytalan státusú oklevelek nyelvtörténeti bemutatá-

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

sát megcélzó fontos törekvésként értékelhetjük azt a körülményt, hogy az utóbbi időben a Garamszentbenedeki alapítólevél mellett másik két hasonló természetű oklevél is a nyelvészeti vizsgálatok homlokterébe került: KOVÁCS ÉVA a Százdi alapítólevél (2016a, 2016b, 2016c), PELCZÉDER KATALIN pedig a Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértékét igyekszik részletes analízis révén tisztázni (2015).

2. Nyelvünk 11. századi állapotának jellemzésekor a Szent István idejéből származó oklevelek helyneveire és velük együtt a latin szövegekre is feltétlenül tekintettel kell lennünk. Egyrészt azért fontos a figyelmünket ebbe az irányba is kiterjeszteni, mert ezek a források datálásukat tekintve az írásbeliségünk története szempontjából korai időszakon belül is a legkorábbiaknak számítanak. Minthogy azonban István király idejéből egy oklevél sem maradt fenn eredetiben, és vannak közöttük szép számmal olyanok is, amelyeket századokkal később jegyeztek le, fontos annak a feltárása, hogy az oklevélcsoporton belül az egyes iratok számot adnak-e nyelvünk 11. századi állapotáról, vagy inkább csak a későbbi századok nyelvi feltérképezéséhez nyújthatnak forrásanyagot. A nyelvemlék-kutatásban az utóbbi években előtérbe került interdiszciplináris nézőpont továbbmélyítése szempontjából is hasznos lehet más oldalról az, ha ezeket, a történettudományban is kiemelt jelentőségű forrásokat a nyelvtudomány is értékeli. E tekintetben fontos változást hozott az a szemléletbeli változás, hogy — elsősorban BENKŐ LORÁND ösztönzésére (vö. pl. 2003: 70) — a nyelvemlékek kutatói ma már nem csupán az oklevelekből kiragadott magyar nyelvi elemeket elemzik, hanem azok latin nyelvű szöveggörnyezetét is bevonják vizsgálódásuk körébe. A forrásoknak pedig több nézőpontból történő, eltérő szempontok szerinti vizsgálata biztosabb alapokra helyezhet egy-egy véleményt, de emellett talán korábban eldönthetetlenek hitt kérdésekre is választ adhat.

Első királyunktól másolatban tíz (1 görög¹ és 9 latin nyelvű) egyházi tárgyú oklevelet ismerünk. Egyes vélemények szerint a ténylegesen kiállított oklevelek száma ennél több lehetett: első királyunk egyházi alapításait tekintve GYÖRFFY GYÖRGY például legalább 20, István király alapításaival kapcsolatos oklevelet tételez fel (1977: 268). A magyar történettudományi szakirodalomban azonban ettől gyökeresen eltérő felfogások is megjelentek. HORVÁTH MIHÁLY a kereszténység első századáról írt monográfiájában például az eredeti oklevelek hiánya

¹ A görög nyelvű Veszprémvölgyi adománylevél keletkezési idejét illetően nincs egységes álláspont a kutatók körében. Egyesek nem is István, hanem apja, Géza uralkodásának idejére datálják az alapítást (vö. BALOGH A. 1947, KRISTÓ 1986: 61, 1999: 59). Az adománylevél keletkezési idejéhez lásd THOROCZKAY 2009: 1386–1390, illetve HOLLER 2011 és SZENTGYÖRGYI 2012. Ebben a kérdésben SZENTGYÖRGYI RUDOLF álláspontja s az oklevél 1001 e./1109-es datálása tűnik a leginkább meggyőzőnek.

miatt annak a vélekedésének adott hangot, hogy az Istvánnak tulajdonított püspökségi oklevelek, illetőleg a káptalanok és apátságok alapító- és adománylevelei mind uralkodása évei után készültek csak el. A szerző az oklevelek hiányát a birtokviszonyok rendezettsége mellett azzal indokolja, hogy a szerzeteseknek és a papoknak a térítő munka mellett már nem jutott idejük a földi dolgokkal foglalkozni, ekképpen az uralkodótól kapott adományok írásba foglalásával sem törődtek (1878: 180–207, különösen 182, 185–187, 206, 278).

A fennmaradt 10 oklevél közül — a kutatás jelenlegi állása szerint — vitathatatlanul hitelesnek csak egyet, a görög nyelvű Veszprémvölgyi adománylevelet tarthatjuk (DHA. 1: 81–85). A kilenc latin nyelvű oklevél közül a Pannonhalmi (DHA. 1: 25–41), a Veszprémi (DHA. 1: 49–53) és a Pécsi (DHA. 1: 54–59) az eredeti példányok interpolált (azaz utólagos betoldásokkal kiegészített) változatai.² A további hat: a Nyitrai (DHA. 1: 434), a két Zalavári (DHA. 1: 86–92, 98–102), a Bakonybéli (DHA. 1: 113–119), a Pécsváradi (DHA. 1: 63–80) és a Ravennai oklevél (DHA. 1: 121–123) pedig századokkal későbbi hamisítvány (vö. SZENTPÉTERY 1930/1955: 36, HÓMAN 1927: 444, KRISTÓ 1986: 61, 1999: 60–61, SZEGFŰ 1988: 215, SOLYMOSI 1993: 7–8, 2006a: 193–195, 2006b: 171).

3. Az István nevéhez kötött, a fentiekben megnevezett 10 oklevél nyelvtörténeti értékelése már pusztán önmaguk szempontjából is nagyon fontos, de ezek az iratok emellett a hamis oklevelek és az átiratok természetének megismerését is kiváló forrásanyagként segíthetik. Az oklevélcsoport nyelvészeti feltárását a hamis oklevelek elemzésével kívánom kezdeni abban a reményben, hogy sikerül cáfolni SALAMON FERENCnek azt a véleményét, mely szerint a hiteles oklevelek messzelátó csövek, a hamis oklevelek pedig a szemünk elé helyezett kemény papírok (idézi KARÁCSONYI 1891: 144), és nem kényszerülünk továbbra is arra, hogy a hamis okleveleket számúzzuk nyelvtörténeti forrásaink köréből. Az eddig mostohán kezelt hamis oklevelek nyelvészeti vizsgálatának jogosságát az a régóta vallott felfogás is alátámaszthatja, amely elválasztja egymástól a diplomatikai és a történeti hitelességet (vö. MARCZALI 1889: 379, SÖRÖS 1900: 82–84, SOLYMOSI 2001: 157), ez a különbségtétel ugyanis azt a nézetet erősíti, hogy a hamis oklevelek is tartalmazhatnak történeti és nyelvi szempontból valós adatokat (vö. SZENTPÉTERY 1930/1955: 7).

3.1. Az István nevére koholt okmányok közül jelen írásomban az 1037-re datált Bakonybéli alapítólevelet vetem nyelvtörténeti vizsgálat alá. Az alapítólevél szövegének elemzésében GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadására támaszkodom

² A beillesztések eltérő mértékben módosították az oklevelek eredeti szövegeit. A legtöbb betoldás a Pannonhalmi alapítólevélben található. A Pécsi alapítólevelén ennél csekélyebb módosítást hajtottak végre, a Veszprémi oklevél pedig olyan kis mértékben változott meg, hogy „csaknem egészben hitelesnek tekinthető” (SOLYMOSI 1993: 8). Ez utóbbi a DHA.-ban például nem is interpoláltként szerepel (DHA. 1: 49–53).

(DHA. 1: 113–119, magyar nyelvű fordítását lásd DÉNESI 2002: 166–171, 2013: 125–129; a korábbi szövegkiadásokhoz és fordításokhoz pedig vö. DHA. 1: 116–117). Az alapítólevél tárgyalása kapcsán a hamis okmányok nyelvtörténeti forrásértékére is ki kell térnünk, s ehhez elengedhetetlen az, hogy előzetesen az oklevél keletkezési körülményeiről és filológiai jellemzőiről tájékozódjunk. Tanulmányomnak ez a kérdés képezi a központi problematikáját.

Az oklevél István királynak a bakonybéli apátság részére tett adományait sorolja fel: a rév- és vámjövendelmeket, a halászóhelyeket, a falvakat és a birtokokat. Tájékoztatót ad arról, hogy a király kívül helyezte a monostort a püspökök joghatóságán, valamint felsorolja az apátság bakonyi favágásra és disznómakkoltatásra vonatkozó erdőhasználati, vadászati, apátválasztási, valamint kápolnaállítási és szentelési jogát, az apát egyházi jogi, illetve népeinek a dézsmaadási kiváltságát (SZENTPÉTERY 1923: 5, KOVÁCS ZS. 2001: 69).

3.2. A Veszprém közelében fekvő és vélhetően az egykori királynéi udvarház területén létesült bakonybéli bencés apátság³ alapítását különböző időpontokhoz kötik a témában született munkák (vö. GYÖRFFY 1977: 244, 326). Az 1018-as év, valamint az 1020 körüli időpont mellett (vö. SÖRÖS 1903: 13, KOSZTA 1988: 197, BÁNHEGYI 2000: 122) az 1030-as évek is feltűnnek (HERVAY 2001: 479) az alapítás koraként. Szent István király nagyobb legendája szerint Günther javaslatára alapította a király a monostort, és választotta annak védőszentjéül Szent Mórícot. Günther, Boldog Gizella rokona és később Bakonybél első apátja ugyanis a megtérése után a Szent Móric tiszteletére felszentelt Niederaltaichi apátság szerzeteseként élte életét (vö. SÖRÖS 1899: 670, 1903: 18–19, GYÖRFFY 1977: 326, KOSZTA 1988: 198, VÁSÁRHELYI 2002: 23–33, 2013: 16–23). A hagyomány szerint Günther anyamonostorának a mintája mellett Szent István azért is ajánlhatta monostorát Szent Móric oltalmába, mert III. Ottó német-római császár neki ajándékozta a thébai keresztény légió vezetőjének a lándzsáját, amely a Szent Kereszt egyik szegét is tartalmazta (vö. SÖRÖS 1903: 18–19, VÁSÁRHELYI 2002: 34, 2013: 25).

³ Szent István Bakonybél mellett további négy apátságot alapított: a Szent Márton-hegyit vagy pannonhalmit, a zalavárit, a pécsváradit és a zoborit (CSÓKA 1994: 96, VÁSÁRHELYI 2013: 13). A többi apátságtól eltérően a bakonybéli monostor feladata nem a terítés volt, hanem sokkal inkább a szemlélődő, imádságos élet jellemezte őket (BÁNHEGYI 2000: 122). A kezdetektől ötszáz éven át a királyi család volt az apátság kegyura, majd ezek után II. Ulászló 1516-ban a Szent Márton-hegyi apátságnak ajándékozta a kegyuraságot. Ettől kezdve 1950-ig a pannonhalmi főapátság előjáróinak véleménye döntött gazdasági és személyi kérdésekben, Bakonybél tehát Pannonhalma fiókapátsága volt ebben az időszakban. 1998-ban alapították meg a Szent Maurícius cellát, amely 2000-ben függő perjelségi státuszt kapott. Innentől él a ma is használatos Szent Maurícius monostor elnevezés is érzékeltetve azt, hogy a közösség státusza már nem cella, de egyelőre még nem is független perjelség, nem önálló apátság (VÁSÁRHELYI 2013: 11–12, vö. SÖRÖS 1900, 1903: 185).

3.3. Az apátság alapítólevelét 1230 és 1240 között hamisították különböző oklevelek és legendák (1. az interpolált pannonhalmi alapítólevél,⁴ 2. az 1086. évi Bakonybéli összeírás első és harmadik toldaléka, 3. IX. Gergely pápa 1230. évi bullája, 4. Szent Zoerard és Benedek 11. századi legendája és 5. Szent István király nagyobb legendája) felhasználásával. Szövegkiadásában GYÖRFFY GYÖRGY azt is megjelöli, hogy a felsorolt források az oklevél mely részének megszerkesztéséhez nyújtottak segítséget (DHA. 1: 118–119). SZENTPÉTERY IMRE egy 1240-ben kiadott oklevél alapján a hamisítvány elkészültének végső időpontját is erre az évre teszi. Ebben a 13. századi oklevélben ugyanis *Quoyar* földet a hamis Bakonybéli alapítólevélre támaszkodva a béli apátságnak ítélik (1923: 5, 205, SÖRÖS 1903: 286–287). Már az előző évből is származik egy oklevél, amelyben *Ocol* joghatósági hovatartozása ügyében ugyancsak segítségül hívják az alapítólevelet (ERDÉLYI 1903: 222, SÖRÖS 1903: 284–286, DHA. 1: 114, 117). HORVÁTH JÁNOS stíluskritikai szempontokat érvényesítve szintén arra a következtetésre jutott, hogy a 13. század elejénél később nem hamisíthatták az alapítólevelet, e kor után ugyanis a Szent István oklevelét is jellemző rimes próza már nem használatos az oklevelekben (1954: 80).

A 13. század elején készült oklevél eredetije nincs meg, szövege csak többszörös átíratban maradt ránk. Az első átírás IV. Bélától származik 1246-ból, ez az írat azonban ugyancsak hamisnak bizonyult.⁵ Károly királynak a IV. Béla oklevelét átíró 1330. évi hiteles oklevele őrizte meg számunkra az alapítólevél szövegét. A hamisítványban szereplő 1037-es év vélhetően a Pozsonyi Évkönyvből⁶ származik, bár abban a pécsváradi monostor alapítását kötik ehhez az időponthoz (mindehhez lásd KARÁCSONYI 1891: 134–143, ERDÉLYI 1903: 224, SZENTPÉTERY 1923: 5, 1938: 140, DHA. 1: 117–118, KOVÁCS ZS. 2001: 69, HERVAY: 2001: 479, THOROCZKAY 2009: 1410).

Az oklevél koholt volta már a 19. században feltűnt a kutatóknak, a gyanút ugyanis több körülmény is felkeltette. Ezek közül elsőként említhetjük az oklevél alaki részeit: a bevezető és befejező részeknek az egykorú oklevelektől eltérő formuláit, illetőleg az oklevél egészében egymással felváltva jelentkező, a királyi és a pápai oklevelekből vett kifejezéseket. Az oklevél stiláris jegyei, például a szóhasználata sok esetben ugyancsak a későbbi keletkezést valószínűsítik. Ezek

⁴ VÁROSY GYULA szintén kapcsolatot feltételez a Pannonhalmi és a Bakonybéli oklevelek között, de ő az általános vélekedéssel ellentétben a Bakonybéli oklevelet tartja elsődlegesnek, és a Pannonhalmi oklevél keletkezését az 1002. év helyett ugyancsak az 1037. évhez köti (1885: 717).

⁵ PÜSPÖKI NAGY PÉTER a közvélekedéssel szemben hitelesnek tartja az alapítólevél IV. Béla kori átíratát (1989: 59).

⁶ A Pozsonyi Évkönyv (*Annales Posonienses*) az egyetlen ránk maradt magyarországi évkönyv. Ez a gyűjtemény a 997 és 1203. közötti időszakra vonatkozó feljegyzéseket tartalmaz (KRISTÓ 1994: 556).

mellett egy-egy adomány jellege is az oklevél hitelessége ellen szól: például az István korában még kissé soknak tűnő vásár-, rév- és haljövendelmek adományozása, illetőleg a kezdetleges társadalmi viszonyok között nem megszokott erdőjogi és vadászati intézkedések. Erős érveket sorakoztathatunk fel továbbá az alapítólevél hamissága mellett akkor is, ha a szövegét IX. Gergely pápa 1230. évi hiteles, de másolatban fennmaradt kiváltságlevelével vetjük össze. Ez a pápai bulla az apátságot a pápától, illetőleg Szent Istvántól kapott javakban erősíti meg, és új kiváltsággént engedélyezi a bakonybéli apátnak a főpapi díszjelek használatát. Ennek a 11. században — egyházi értelemben — még igencsak korszerűtlen kitételnek az 1037. évi oklevélben való szereplése teszi egyértelművé, hogy a hamisítvány csak 1230, a pápai bulla lejegyzése után keletkezhetett. Ezt az időpontot támogatja az alapítólevélhez felhasznált források keletkezési ideje, illetőleg az alapítólevélre hivatkozó már említett oklevelek 1240 környékén történő lejegyzése is (vö. HORVÁTH M. 1878: 206, KARÁCSONYI 1891: 138–143, ERDÉLYI 1903: 224–233).

Éppen a hamis alapítólevél megállapított keletkezési ideje az az időszak, amikor tömegessé válnak a hamisítások: 1228-ban ugyanis az uralkodó a királyi örökségek visszafoglalásának szándékával elkezdte járni a vármegyéket, és a birtokosoktól jogaik igazolására oklevelek felmutatását kérte. Az Árpád-korban gyakori tüzesetek is hozzájárultak emellett ahhoz, hogy ebben az időszakban megnövekedett a koholt oklevelek száma. A bakonybéli monostor fontos iratainak jelentős része is az enyészetű lett, amikor IV. László korában a monostor leégett. A peres eljárások eredményeinek a befolyásolási szándéka, valamint egyes kiváltságok megszerzésének az óhaja is sokszor vezetett oklevél-hamisításhoz (ERDÉLYI 1903: 220).

4. Az alapítólevél nyelvészeti elemzésekor a fő hangsúlyt annak a kérdésnek a megválaszolására kell helyoznünk, hogy a nyelvtörténeti kutatás számot tarthat-e forrásként erre a szövegre és általában a 11. századra hamisított oklevelekre, és ha igen, akkor milyen mértékben tartalmaznak ezek az iratok a hamisított korra és a hamisítás korára jellemző jegyeket. SZENTPÉTERY IMRE szerint például az István-kori hamisítványok semmiféle tanulsággal nem járnak a 11. századi állapotokat tekintve (1930/1955: 36). KARÁCSONYI JÁNOS történeti szempontok alapján ugyan, de a 19. század végén határozottan elutasította az István király idejére koholt oklevelek forrásként való felhasználását: „ne ékesítse senki többé hazánk történetét a koholt oklevelekből szedett hamis gyöngyökkel, de tulásba se essék senki s ne vesse el az igazi drága gyöngyöket: Szent István valódi, hiteles okleveleit” (1891: 145).⁷ Egy századdal később KRISTÓ GYULA már megengedőbb ál-

⁷ KARÁCSONYI JÁNOS a Nyitrai, a két Zalavári és a Bakonybéli okleveleket tartotta hamisnak, a ma ugyancsak koholtnak minősített Ravennai és Pécsváradi okleveleket azonban hitelesnek fogadta el (1891).

lásponot képvisel, amikor úgy vélekedik, hogy ezek között az oklevelek között is lehetnek István-kori elemeket őrzők, jóllehet inkább későbbi korokról vallanak (1986: 61, 1999: 60–61). KISS LAJOS egyenesen azt tartja, hogy a Bakonybéli alapítólevél koholt volta ellenére is biztosan első királyunk korára vonatkoztatható tényeket tartalmaz (1997: 157). KISS LAJOSÉVAL egybehangzó véleményt fogalmazott meg egy évszázaddal korábban HORVÁTH MIHÁLY is, aki ugyan nem a Bakonybéli oklevél, de az általa hamisítványnak tartott pécsi és veszprémi püspökségek oklevelei kapcsán csupán abban kételkedik — ahogyan ezt már korábban is említettem —, hogy ezeket az iratokat István király jegyeztette-e le. Az oklevelek 11. század utáni keletkezése HORVÁTH véleménye szerint ugyanis nem befolyásolja az okmányok 11. századi tartalmának, vagyis István adományainak a valódiságát (1878: 183–184).

István király alapításában nincs okunk kételkedni, és GYÖRFFY GYÖRGY azt is felteszi, hogy a király adományairól az alapítás idején készülhetett egy hiteles oklevél is. Erre enged következtetni a Bakonybéli összeírás első toldaléka, valamint IX. Gergely pápa bullája is, ezek ugyanis említést tesznek István rendelkezéseiről és adományairól, bár nyíltan nem beszélnek István okleveléről (DHA. 1: 117, vö. KOVÁCS ZS. 2001: 69, HERVAY 2001: 479). Korábban KARÁCSONYI JÁNOS (1891: 143) és ERDÉLYI LÁSZLÓ (1903: 233) a pápai bulla kapcsán nem egy egykori alapítólevélre következtetett, hanem a hamisítvány lejegyzési idejét tették 1230 utánra. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ ugyancsak számol egy hiteles alapítólevéllel, amikor a Bakonybéli összeírás kapcsán úgy vélekedik, hogy az oklevél egy részlete István hajdani alapítólevelének a töredékét tartotta fenn (1892: 8–9). Ezt a hamis alapítólevélben is feltűnő részletet GYÖRFFY GYÖRGY az interpolált Pannonhalmi alapítólevélből származtatja (DHA. 1: 119).

4.1. Az interpolált és az átiratban fennmaradt oklevelek mellett nyelvészeti szempontból a hamisítványok is bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek számíthatnak (vö. SZÓKE 2015: 16). Az ebbe a körbe tartozó szövegek hasznosíthatóságát ugyanakkor jelentős mértékben előmozdíthatja, ha ismerjük a keletkezési céljaikat és körülményeiket. Az oklevélre helynévtörténeti forrásként tekintve határvillongás által történő hamisítás például kevésbé kedvező körülményeket teremt a nyelvész számára, de egyéb esetekben „a hamisítás ténye nemhogy csökkentené, de [...] növeli a helynévszórványoknak természetesen nem a hamis keltezés, hanem a hamisítás időpontjára vonatkoztatott hitelét” (SZABÓ T. 1966: 424). A hamis okleveleket nyelvtörténeti szempontból értékelve pedig KNEZSA ISTVÁNNAK kell igazat adnunk, aki a helynevek lejegyzése kapcsán úgy vélekedik, hogy a hamis oklevelek elkészítésekor az ebben közreműködők nagy gondot fordíthattak a hitelesség látszatának fenntartására, és ehhez vélhetően a hamisított korból származó okleveleket használtak fel (1928–1929: 190).

JAKUBOVICH EMIL a bakonybéli oklevelek tulajdonneveivel foglalkozva a hamisítványok keletkezési korának megállapításában fontos tényezőként veszi

számba a magyar nyelvű elemek nyelvi jellemzőit, vélekedése szerint ugyanis a hamisítók utánzása az oklevél formuláris részein és a kormeghatározó méltóságneveken túl a nevek írására már nem terjedt ki. Erre — nem nyelvészek lévén — egyrészt nem is voltak képesek, másrészt pedig szükség sem igen volt rá, mint-hogy az oklevélvizsgálók az oklevél ezen elemeit nem vették szemügyre (1924: 15). Néhány évvel később az Ó-magyar olvasókönyv társszerzőjeként PAIS DEZSŐvel együtt viszont igen erős kritikát fogalmaz meg a korábbi korokra visszahamisított oklevelekről, mondván, hogy „leghelyesebb, ha nyelvtörténeti szempontból figyelmen kívül hagyjuk” az ilyen jellegű forrásokat. Az ekképpen meghamisított oklevelek ugyanis a keltezés korának eredeti okleveleiből merített adatokat a hamisítás korából származó adatokkal elegyítik. A hamisítványok nyelvészeti elemzését érintő alapvetően negatív viszonyulásmód ellenére azonban azt is megemlíti, hogy a szórványok helyesírásából és nyelvtörténeti sajátágaiból egyes koholmányok keletkezési kora kikövetkeztethető (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXV). A hamis oklevelek keletkezési körülményeit tárgyalva fontos megemlítenünk KARÁCSONYI JÁNOS nézetét is, aki arra figyelmezteti a kutatókat, hogy ne egy 19. századi történettudóhoz hasonlítsák az oklevél-hamisítót, aki levéltárakban tanulmányozhatta a 11. századi okleveleket, és elleshette a hamisítandó kor oklevélkészítésének minden technikai fogását. Az oklevél összeállítóját sokkal inkább egy diplomatikában járatlan és történeti segédkönyvekkel nem rendelkező szegény középkori íróként kell magunk elé képzelni, aki ügyesen utánozhat ugyan egy-két mondatot, de ez megmarad a szolgálai utánzat szintjén (1891: 10–11).

Kétségtelen, hogy tévűtra vezetheti a vizsgálatainkat az, ha az archaizálásnak túlzott jelentőséget tulajdonítunk a hamis oklevelekben. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az oklevélírók saját koruk nyelvi jellegzetességeitől nem tudtak teljes mértékben elszakadni, a hamisítás korának a nyelvi lenyomata tehát nagy súllyal van jelen egy-egy hamis iratban. A hiteles oklevelek befolyását szinte teljes egészében elvető KARÁCSONYI JÁNOS sem elsősorban a magyar nyelvi elemek és azok lejegyzése kapcsán mond véleményt a koholt oklevelek megszerkesztéséről, hanem az egyes oklevélrészekben szokásosan előforduló formulák felől közelítve véleményezi azt.

4.2. A Bakonybéli alapítólevél keletkezésének a célját és körülményeit nem ismerjük pontosan. SZOVÁK KORNÉL (2001: 38) és KOVÁCS ZSUZSA (2001: 69) azt feltételezik, hogy ha egykor létezett egy hiteles oklevél, akkor azt talán az elavultsága miatt szoríthatta ki a 13. századi hamisítvány. SZOVÁK KORNÉL a monostorok alapítóleveleiről általánosságban szólva pedig azt mondja, hogy a hamisítványokkal sokszor a szóbeliség uralkodó helyzete miatt elmaradt írásos dokumentumokat kívánták pótolni. Ha pedig az alapítás korában állítottak is ki oklevelet, de abból kimaradtak olyan adományok, amelyeknek a birtoklását később bizonyítani kényszerültek, akkor interpolálták, azaz a meglévő oklevél szö-

vegét eredetileg abban nem szereplő részekkel egészítették ki (SZOVÁK 2001: 37). Ha ezt a gondolatmenetet rávetítjük a bakonybéli apátság történetére, azt állapíthatjuk meg, hogy a hamisításnál a monostor egykor létező hiteles, de elavult oklevelének az interpolálása jobban illeszkedett volna a középkori gyakorlathoz.

Az egykor talán létező hiteles oklevél körüli bizonytalanságok ellenére az a körülmény, hogy Szent István alapította és látta el adományokkal az apátságot, elegendő ahhoz, hogy három nyelvi síkot feltételezzünk: a hamisítás kora, azaz a 13. század és a hamis oklevél átírása, azaz a 14. század mellett az alapítás ideje, a 11. század nyelvi jellegzetességei is jó eséllyel jelen lehetnek az alapítólevelében.

A ma ismert alapítólevelében 34 szórvány található, amelyek 32 különböző denotátumra vonatkoznak: *Magyarország* neve *Vngaria* formában, illetőleg *Bakony-é Bocon* alakban kétszer fordul ugyanis elő a szövegben. RÓMER FLÓRIS szerint Szent István a remeték nyugalma érdekében az apátság birtokait nem közvetlenül Bakonybél szomszédságában, hanem távolabb jelölte ki (1862: 365). Ennek a felvetésnek a jogosságát sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk, az azonban bizonyos, hogy a nyolc birtok közül kettő (*Cuppan, Ocol*) Veszprém, további négy (*Pannauad, Arpas, Quiar, Nuul*) Győr, egy-egy Vas (*Mogos*) és Zala (*Poloznuk*) megyében volt. Az oklevél tanúsága szerint az apátság alapításakor kapott vámhelyek és halászhelyek pedig többnyire távolabbi megyékben, például Hont és Csongrád megyében voltak (vö. SÖRÖS 1903: 27–28).

4.3. Szent László király elrendelte, hogy az egyházak kapják vissza az idegen kézbe került birtokaikat és járulékaikat. Ennek a parancsnak a következménye, hogy ebben az időszakban több *conscriptio*, azaz királyi megerősítéssel ellátott leltár is készült (vö. FEJÉRPATAKY 1892: 3–4). Ekkor írták össze a bakonybéli apátság vagyont is (1086). A négy részből álló oklevél az alapításkor Szent István jóvoltából az apátság tulajdonába került birtokokon, jövedelmeken és kiváltságokon túl az újabbakról is számot ad. Az összeírás ezek mellett felsorolja az apátsági birtokokon élő szabad és szolgáló népeket, a liturgikus öltözékeket, eszközöket és az apátság könyveit is (DHA. 1: 247–255, KOVÁCS ZS. 2001: 71, PELCZÉDER 2015). Az összeírás szövegét az 1037. évi hamisítvánnyal összevetve azt látjuk, hogy az alapítólevelében szereplő nyolc birtok mindegyike szerepel az összeírás főszövegében is. A főszöveg ma ismert változata GYÖRFFY GYÖRGY feltételezése szerint nem az 1086-ban kiállított eredeti példány, hanem annak vagy hamisított, vagy az eredetivel egykorú másolata, amely 1086 után, de még Kálmán király uralkodása előtt íródhatott (DHA. 1: 250). Az összeírásnak ez a része nem tesz ugyan említést a Szent István-i alapításról, de a tartalmában hiteles szöveg 11. század végi keletkezése az alapítólevél szemszögéből azt jelenti, hogy az abban szereplő nyolc birtoknév már a 11. században is létező elnevezés volt.

A 12. század elejére datálható, az összeírás főszövege után következő első toldalék az egyházi kincseket veszi először számba, majd ezek után következnek a vámjövodelmek és halászóhelyek, illetőleg a halászattal kapcsolatos adományok (DHA. 1: 247, 253–254). Ebben a toldalékban az alapítólevélben szereplő hasonló típusú adományok kettő kivételével ugyancsak előfordulnak. Az összeírás csupán Árpás és Komárom helyekhez kapcsolható vámjövodelmeket nem említi: *tributa [...] de portu Arpas és tributa [...] de portu et de foro in Camarin*, de szól egy Vágon lévő révről (DHA. 1: 254). Az összeírás első toldaléka alapján az alapítólevél további tíz szórványáról tudjuk tehát bizonyítani, hogy azok a 12. század elején, az oklevélrész keletkezésekor már biztosan léteztek. Ennek a résznek a végén meg is jegyzi az oklevélíró, hogy a felsorolt adományok István idejéből származnak. „Hac ordinatione rex Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem et renovavit rex piissimus Ladizlauus rogatu Joseph incliti patris et eiusdem, qui nunc patrisat eodem in loco” (DHA. 1: 254). „Ezen rendben rendelte Szent és Boldog Mórícnak a király, Szent István király, amit pedig a legkegyesebb László király is megújított a híres atyának Józsefnek, és annak a kérésére, aki most apátoskodik ugyanazon a helyen” (DRESKA 2013: 143). GYÖRFFY az idézett részlet miatt feltételezi egy hiteles oklevél hajdani meglétét (DHA. 1: 117). Ez a Szent Istvánra utaló részlet a 12. század végén vagy a 13. század elején keletkezett harmadik toldalék elején megismétlődik. Az összeírásnak ebben a hamis toldalékában a *Mogos* birtoknév tűnik fel az alapítólevélbeli nevek közül (DHA. 1: 255).

A két oklevél ilyen szempontú összevetéséből azt látjuk tehát, hogy a hamisítványban István adományai kapcsán megjelenő helynevek nagy része az összeírásban is feltűnik, így azok a 11. században vagy a 12. század elején már biztosan léteztek. Ezek a szórványok lehetnek a kiindulópontjai annak a vizsgálatnak, amely azt hivatott feltárni, hogy az oklevél 13. századi keletkezése ellenére beszélhetünk-e a Bakonybéli alapítólevél kapcsán nyelvtörténeti szempontból 11. századi kronológiai rétegről. E kérdés megválaszolására azonban majd egy másik írásomban vállalkozom.

Irodalom

- BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. *Regnum 6 (1944–46):* 21–30.
- BÁNHEGYI B. MIKSA 2000. A bencés monostorok szerepe Szent István államában. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk. *Válaszúton: pogányság — kereszténység: Kelet — Nyugat: konferencia a X–XI. század kérdéseiről.* Veszprém, Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága. 121–127.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

- CSÓKA GÁSPÁR 1994. *bencések*. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 96–97.
- DÉNESI TAMÁS 2002. A Szent Maurícius Monostor Alapítólevele. In: KISS DOMONKOS szerk. *A Béli Szent Maurícius Monostor története: 1018–1998*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 166–171.
- DÉNESI TAMÁS 2013. A Szent Maurícius Monostor Alapítólevele. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk. *Isten házában, közösségében: bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 125–129.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DRESKA GÁBOR 2013. A béli monostor Szent László-féle összeírólevele. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk. *Isten házában, közösségében: bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 131–146.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1903. A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 8. A bakonybéli apátság története I. Az önállóság kora (1023–1548)*. Budapest, Stephaneum. 219–266.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei. Értékezések a történeti tudományok köréből 15*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HERVAY F. LEVENTE 2001. A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. Történeti katalógus. In: TAKÁCS IMRE szerk. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 461–547.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.
- HOFFMANN ISTVÁN 2014. A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: SUDÁR BALÁZS–SZENTPÉTERI JÓZSEF–PETKES ZSOLT–LEZSÁK GABRIELLA–ZSIDAI ZSUZSANNA szerk. *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 211–218.
- HOLLER LÁSZLÓ 2011. Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? *Magyar Nyelv 107*: 276–298.
- HÓMAN BÁLINT 1927. Szent István megkoronázásának időpontja. *Magyar Nyelv 23*: 443–452.
- HORVÁTH JÁNOS 1954. *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH MIHÁLY 1878. *A kereszténység első százada Magyarországon*. Budapest, Ráth Mór.
- JAKUBOVICH EMIL 1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv 20*: 9–21.

- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1891. *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KISS LAJOS 1997. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327; 25: 27–34.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1988. A kereszténység kezdetei és az egyházszerzés Magyarországon. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Az államalapító*. Budapest, Zrínyi. 153–207.
- KOVÁCS ÉVA 2016a. A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 283–295.
- KOVÁCS ÉVA 2016b. A Százdi alapítólevél nyelv- és névtörténeti forrásértékéről. *Névtani Értesítő* 38: 143–156.
- KOVÁCS ÉVA 2016c. A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak szövegbeillesztési eljárásairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 59–68.
- KOVÁCS ZSUZSA 2001. A bakonybéli apátság alapítólevele. In: TAKÁCS IMRE szerk. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 69.
- KRISTÓ GYULA 1986. *Magyarország története 895–1301*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KRISTÓ GYULA 1994. *Pozsonyi Évkönyv*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 556.
- KRISTÓ GYULA 1999. *A tizenegyedik század története*. Budapest, Pannonica Kiadó.
- MARCZALI HENRIK 1889. Zah Felicián pöre. *Budapesti Szemle* 100: 379–390.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 55–68.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: Lupa, Kapos. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–84.
- PÜSPÖKI NAGY PÉTER 1989. *Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon, 1000–1301*. Bratislava, Madách.
- RÓMER FLÓRIS 1862. Árpás, és a möriczhidai Sz. Jakabról címzett prépostság. *Győri történelmi és régészeti füzetek* 2: 358–372.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1993. Szent István király társadalma. In: V. FODOR ZSUZSA szerk. *Gizella és kora. Felolvasóülések az Árpád-korból I.* Veszprém, Veszprém megyei jogú város önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum. 7–17.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk. *A történelem segédtudományai*. Budapest, Osiris Kiadó. 153–168.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006a. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006b. Az írásbeliség fejlődése a Magyar Királyságban a XI–XIII. században. In: OROSZ ISTVÁN–MAZSU JÁNOS–PALLAI LÁSZLÓ–PÓSÁN LÁSZLÓ szerk. *Magyarság és Európa. Tegnap és ma. Tanulmányok az Ady Endre*

- Akadémia 15. évfordulójára.* Debrecen, Ady Endre Akadémiai Alapítvány. 169–194.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1899. Bakonybél alapítása, első éve. *Katolikus Szemle 13*: 669–676.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1900. „Nullius terület volt-e a Bakonybéli apátság? *Magyar Sion 14*: 81–96.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548).* In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. 1903. *A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története.* 8. kötet. Budapest, Stephaneum.
- SZABÓ T. ATTILA 1966. Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-szórványainak hiteléhez. *Magyar Nyelv 62*: 420–424.
- SZEGFÜ LÁSZLÓ 1988. Szent István-kori epikánk és az oklevelezési gyakorlat. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Az államalapító.* Budapest, Zrínyi. 209–229.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A Tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–41.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele — legelső hazai nyelvmemlékünk? *Magyar Nyelv 108*: 303–322, 385–399.
- SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930/1995. *Magyar oklevéltan.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat. Reprint kiadás: Budapest, Hatágú Síp Alapítvány.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 133–202.
- SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Pannonhalma, Bencés Főapátság. 35–47.
- SZÖKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- THOROCZKAY GÁBOR 2009. Szent István okleveleiről. *Századok 143*: 1385–1412.
- TÓTH VALÉRIA 2015. Történeti helynévkutatás. In: FARKAS TAMÁS–SLÍZ MARIANN szerk. *Magyar névkutatás a 21. század elején.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 165–187.
- VÁROSY GYULA 1885. Újabb adalékok az esztergomi érsek és a Pannonhalmi alapítólevél kérdésének megoldásához. *Magyar Történelmi Tár 3*: 715–723.
- VÁSÁRHELYI ANZELM 2002. A Szent Maurícius Monostor története. In: KISS DOMONKOS szerk. *A Béli Szent Maurícius Monostor története: 1018–1998.* Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 19–105.
- VÁSÁRHELYI ANZELM 2013. A Szent Maurícius Monostor története. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk. *Isten házában, közösségben: bencés monostor ezer éve Bakonybélben.* Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 11–86.

